

A szocializmus problémája a Frankfurti Iskolán belül és Axel Honneth szocializmus-koncepciója

Marosán Bence Péter

Budapesti Gazdasági Egyetem

„100 éves a Frankfurti Iskola” -- Az ELTE TáTK Társadalomelmélet Tanszékének konferenciája

2023. december 1., péntek

Bevezetés

Marx, bármiképpen is vélekedjünk gondolatainak vagy teljes életművének végső értékeiről és érdemeiről, vitathatatlanul úgy vélekedett, hogy az emberi történelem, valamint ezzel összefüggésben az emberi erőfeszítések végső célja a tökéletesen emancipált emberi társadalom kellene, hogy legyen, amelyben felszámoltuk a tőkés társadalom lényegét jelentő elidegenedést, vagyis a *szocializmus* (illetve végső soron a kommunizmus), amelyben mindenki döntően annak a tevékenységnek élhet, amely hozzá a legközelebb áll, ami leginkább képes arra, hogy örömmel és értelemmel töltsen meg életét. Azzal együtt, hogy Marx és Engels ténylegesen egy sor dolgot – alkalmasint megdöbbenő pontossággal és részletességgel – előrelátott a kapitalizmus fejlődésével kapcsolatban, azt nyilvánvalóan nem láthatták előre *teljes mélységében*, hogy *a fogyasztói társadalom születése* mennyire meg fogja változtatni a társadalom működését és szerkezetét, speciálisan a tőkés utáni, szocialistának nevezhető társadalom megszületésének esélyeinek vonatkozásában.

A fogyasztói társadalom a 19. század végétől és a 20. század elejétől kezdődően több fázisban bontakozott ki,¹ oly módon, hogy ereje teljében tényleges a Második Világháborút követően tudott feltűnni a színen, de kezdetleges formájában, viszonylag jól kivehető módon jelen volt már az Első Világháború után, a korai húszas évektől fogva, és különösen az 1929-1933-as Nagy Gazdasági Világválság után, a válságra adott részben demokratikus (Amerika, „New Deal”), részben autoriter (fasiszta rendszerek Európában) jóléti intézkedésekkel összefüggésben. A Frankfurti Iskola gondolkodóit, valamint a Frankfurti Iskola olyan, nevezzük így, „társutasait”, mint Lukács György és Ernst Bloch, a kezdetektől fogva² – a fogyasztói társadalom színrelépésének első, általuk világosan és magabiztosan azonosított jeleitől kezdődően – foglalkoztatta a kérdés, hogy hogyan befolyásolja az emberi társadalom jövőjét, a társadalom fejlődésének lehetséges jövőbeli forgatókönyveit az a tényező, hogy a munkások immár nem „csupán a láncukat veszíthetik”.³

A Frankfurti Iskola szerzői közül többen egyre inkább pesszimistábbak lettek a szocializmus bekövetkezéének lehetőségét, illetve a történelem boldog végkifejletét illetően. A kapitalizmus és a történelem legutóbbi fejleményei (mint a két világháború) egyre jobban azt a benyomást erősítették meg ezekben a szerzőkben, hogy a történelem egy láthatólag elkerülhetetlen katasztrófa irányába halad. A filozófus szerepe arra látszik visszaszorulni, hogy figyelmeztessen az óhatatlanul bekövetkezőre, hogy felkészítsen az elkerülhetetlenre.

¹ Egy korai elemzés kedvéért ld.: Thorstein Veblen: *The Theory of the Leisure Class*. New York: Macmillan, 1899.

² Lukács György már a *Történelem és osztálytudat* c. művében (Budapest: Magvető kiadó, 1971), Ernst Bloch pedig például a *Korunk öröksége* c. könyv írásaiban (Budapest: Gondolat kiadó, 1989. Fordította: Bendl Júlia). Blochnál lásd pl. különösen: „Düh és nevetgetnék (1929)” (i.m. 46-49).

³ Lukács a kiutat végső soron a létező szocializmustól, illetve annak sorozatos reformokon keresztül történő humanizálásától, „megszelídítésétől” remélte. Ernst Bloch pedig attól, hogy a történelemben végső soron mégis győzedelmeskedni fog az utópikus princípium, mely addig is oly erőteljes eszmei mozgatóerőt képviselt a történelem addigi menetében.

Mint hamarosan látni fogjuk, nem mindenki maradt annyira pesszimista a történelem általános menetét és az emberiség kilátásait illetően, mint a Frankfurti Iskola első nemzedékének tudósai és gondolkodói. A Frankfurti második nemzedékéhez tartozó Jürgen Habermas, és a harmadik nemzedéket képviselő Axel Honneth jóval bizakodóbbak voltak a szocializmus jövőbeni esélyeinek tekintetében. Noha a Frankfurti Iskola valamennyi képviselője úgy vélte, a történelem menetének lényegesen bonyolultabb és ellentmondásosabb szerkezete van, mint azt a 18. században, a Felvilágosodás legtöbb hangadója gondolta, a mozgalom második és harmadik nemzedékének tagjai jelentős mértékben közeledni látszottak a Felvilágosodás hagyományának bizonyos optimistább motívumaihoz.

Az előadás második felében a szóban forgó gondolkodóknak – mindenekelőtt Habermasnak és Axel Honnethnak – az erre vonatkozó indokait fogjuk megvizsgálni.

I. A történelem mint menetelés az elkerülhetetlen katasztrófa felé

A történelem irányát és lehetséges végkifejletét a Frankfurti Iskola szerzői, gondolkodói között a mozgalom születésének pillanatától fogva bizonyos balsejtelmek lengték körül, melyek később – a fasizmus több országban való uralomra jutásával, valamint a fogyasztói társadalmak korai formáinak kibontakozásával – csak felerősödtek bennük. Már a klasszikus német idealizmus szerzőinek történelemfelfogásában is megtaláljuk azt a – a Felvilágosodás lineáris haladáseszméjétől eltérő – motívumot, mely szerint a történelem alapvetően ambivalens folyamat, mely negatív és pozitív mozzanatok feszültségteli módon egyesít magában.⁴ A Frankfurti Iskola első nemzedékének gondolkodóinál azonban ez a felfogás a sötét, negatív tendenciák túlhatalmának az elképzeléséhez vezetett, ahhoz a gondolathoz, mely szerint a negatív mozzanatok vannak fölényben a pozitívakkal szemben, és a történelem szemmel láthatólag, *de magának a fejlődésnek az immanens, logikai szerkezeténél fogva is a tragédia irányába tart.*⁵

A Frankfurti Iskola gondolkodói Marxtól számos alapvető elképzelést átvettek. Ilyen többek között az a belátás, mely szerint a kapitalizmus termelési viszonyai lényegi szükségszerűséggel vezetnek elidegenedéshez és eldologiasodáshoz, illetve, ezzel szerves összefüggésben, hogy az áruviszony szerkezetileg roncsolja magának az emberi lénynek az egzisztenciális struktúráját, valamint az embernek a többi emberhez, önmagához, saját lényegi erőihez – a kreatív, spontán, alkotótevékenység képességéhez – és a természethez való viszonyát.⁶ Alapvetően Marxtól – és Engelstől – származik a művészet megváltó és értelemadó erejébe vetett hit, az az elgondolás, hogy a művészet – illetve a kulturális alkotótevékenység általában – képes értelmet adni az emberi létezésnek. Azzal kapcsolatban azonban alapvető kételyeket fogalmaztak meg, hogy a történelem képes lenne kivezetni bennünket az egyetemes elidegenedés és eldologiasodás társadalmából, vagyis, hogy a történelem szükségképp „happy end”-del érne véget.

⁴ Ehhez pl.: Miklós Tamás: *Hideg Démon. Kísérletek a tudás domesztikálására*. Pozsony: Kalligram, 2011. Azon belül is mindenekelőtt: „A Filozófus számára nincs más kiút». Kant Világpolgár-esszéjéről” (i.m. 47-136), „Kant és Mendelssohn cikkei a Felvilágosodásról” (i.m. 137-146), „A történelemfilozófia elgondolhatatlansága és nélkülözhetetlensége A transzcendentális idealizmus rendszerében” (i.m. 147-168), „Miért írt Hegel történelemfilozófiát” (i.m. 195--216), „Die Geschichte als einen Text betrachten». Walter Benjamin történelemfilozófiai téziseiről” (i.m. 227-278).

⁵ Mint pl. Horkheimer és Adorno emblematisz mővében: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz kiadó, 1990.

⁶ Marxnál mindenekelőtt: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth kiadó, 1962.

Már Walter Benjamin híres „A történelem fogalmáról” c. műve is érezhető szkepszissel ír a haladásról. A szöveg kilencedik pontja így szól: „[V]ihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul úzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.”⁷ A sorok között bujkáló kétség félreismerhetetlen: a haladás együtt jár a rombolással. Hogyan sülnhetne ki ebből bármi jó, ha minél nagyobb a haladás, annál nagyobb a rombolás?

Ez a kétség végig ott kísért Horkheimer, Adorno, Marcuse vonatkozó elemzéseiben is. Horkheimer és Adorno, *A felvilágosodás dialektikája* c. művükben, a következő szavakkal értékelik a fogyasztói társadalom immáron teljesen kibontakozott formáját: „Az igazságtalanság állapotában a tömegek ájultsága és irányíthatósága egyenes arányban növekszik a nekik juttatott javak tömegével.”⁸ Elemzésükben a fogyasztói társadalmat jellemző látens manipuláció és erőszak, valamint a fasizmust átjáró manifeszt erőszak és elnyomás kéz—a—kézben járnak, és mindkettő a *felvilágosodás dialektikájának* a folyománya. Megítélésük szerint az emberi és nem-emberi természet univerzális uralásának igénye, és speciálisan a 19. századi pozitívizmus, szükségszerűen vezetett ide. Minél több a felvilágosodás, annál több barbárság. A kettő nem szakítható el egymástól. A történelemnek nincs boldog beteljesedése, mint Hegelnél, Horkheimer és Adorno nem látják, hogyan lehetne e folyamatnak boldog végkifejlete. Mindenre az elkerülhetetlenül bekövetkező tragédia árnyéka vetül.

Ezt a rezignációt és pesszimizmust látjuk Marcuse *Az egydimenziós ember* c. művének utolsó lapjain is.⁹ A proletariátust, mondja Marcuse, végleg beszippantotta a fogyasztói társadalom megannyi csábítása, és többé nem képezi a történelem előremozdító ágensét. A társadalom kirekesztettjei, számkivetettjei adnak egyedül reményt arra, hogy egyszer mégis sikerül meghaladnunk a tökéletes elidegenedés és eldologiasodás társadalmát.¹⁰

II. Talán mégis van kiút: a társadalom mint formális és materiális jogok egysége

A Frankfurti Iskola második és harmadik generációjának tagjai kevésbé voltak borúlátók. A Felvilágosodás pozitívabb árnyalataiba és potenciáiba vetett hit határozottan erősebbé vált náluk. Jelentősen erősebb volt náluk az abba vetett remény, hogy az ember képes önjelétől túljutni az elidegenedés és eldologiasodás sötét birodalmán, és képes anélkül is teremteni, hogy ezzel egyszersmind tönkretenné önmagát és környezetét. Ez a hit egyértelműen jelen van Habermas és Axel Honneth, az emberiség feltehető jövőjére vonatkozó, a Felvilágosodás szellemében fogant írásaiban.

A jövő társadalom víziójára vonatkozó legrészletesebb elképzeléseit Habermas a legutóbb az eredetileg 2011-ben írt *Esszé Európa alkotmányáról* c. művében tette közzé.¹¹ Ebben gyakorlatilag Habermas Kant, *Az örök béke* c. 1795-ös művének¹² a meghosszabbítását és a jelenkorra való

⁷ Walter Benjamin: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest: Magyar Helikon, 1980: 966.

⁸ Horkheimer és Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*, 15.o.

⁹ Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth kiadó, 1990.

¹⁰ Marcuse: *Az egydimenziós ember*, 280. „A konzervatív tömegebázis alatt azonban ott van a számkivetettek, a kívülállók altalaja: a más rasszba tartozó, más színű kizsákmányoltak és üldözöttek, a munkanélküliek és munkaképtelenek. Ők a demokratikus folyamatokon kívül léteznek: életük maga az elviselhetetlen viszonyok és intézmények megszüntetésének legközvetlenebb, legvalóságosabb szükséglete. Az ő szembenállásuk tehát forradalmi, még ha tudatuk nem is az. Szembenállásuk kívülről sújt le a rendszerre, s ezért nem is vezethető le a rendszeren belül; elementáris erő, amely megsérti a játékszabályokat, s ezzel leleplezi, hogy a játékot cinkelt lapokkal játsszák. [...] Az a tény, hogy kezdik visszautasítani a játékban való részvételt, talán egy korszak végének kezdetét jelzi”

¹¹ Jürgen Habermas: *Esszé Európa alkotmányáról*. Budapest: Atlantisz kiadó, 2012.

¹² Immanuel Kant: *Az örök béke*. Budapest: Európa kiadó, 1985.

alkalmazását nyújtja, az Európai Unió akkori, és elmondhatjuk ma, jelenleg is tartó problémáinak filozófiai, jogi és szociológiai elemzésein keresztül. Ebben a műben Habermas az Európai Uniót egy olyan kollektív vállalkozásként értelmezi, ami a globálisan egységesült, regionális és nemzetközi konfliktusait alapvetően jogi, diszkurzív úton kezelő emberiség felé történő haladásban jelentene egy kulcsfontosságú lépést.

Ezzel összefüggésben Habermas „az emberi jogok realista utópiájáról” beszél. „Realista” ez az utópia, annyiban, amennyiben szerinte az Unió és a tagállamok intézményrendszerében konkrétan ki kellene fejeződnie; és a tagállami, valamint az összuniós politika és intézményalkotás számára az *alapvető emberi jogok eszménye* egyfajta kötelező imperatívusként, etikai és politikai parancsolatként kellene, hogy működjön. Másfelől pedig „utópia”, amennyiben végső soron az ideális emberi létezés alapfeltételeit fektetné le, illetve folyamatosan az emberi létezés számára a *leginkább ideális társadalmi formáció megvalósulásának irányába mutatna*.

A jelen kontextusban Habermasnak leginkább az a megközelítése releváns, ahogyan az alapvető emberi jogokat értelmezi. Ezzel kapcsolatban tudni kell, hogy Habermas 2011-es könyvében központi elem a 2008-2010-es Nagy Gazdasági Világválság szerinte nem túl szerencsés uniós kezelése. Nem volt túl szerencsés az Unió válságkezelése, amennyiben a megfelelő intézkedések, legalábbis Habermas megítélése szerint, jelentős mértékben neoliberális érdekeket és nézeteket fejeztek ki, a jóléti intézmények visszafaragása révén próbálták meg a válságot elhárítani, és sok esetben a társadalom alsóbb rétegei látták a leginkább a kárát az uniós válságmenedzsmentnek. Habermas ezzel szemben egy olyan vonalat követ, amit korábban többek között Ronald Dworkinnál¹³ és John Rawlsnál¹⁴ találunk meg: nevezetesen az alapvető emberi jogokat a formális szabadságjogok mellett *materiális jogokkal* kell, hogy kiegészítsük. Vagyis Habermas szerint minden emberi lényt megilleti az a jog, hogy a közösség biztosítsa számára a létfenntartáshoz szükséges alapvető eszközöket. Hovatovább, Habermas úgy gondolja, hogy minden emberi lényt megillet a jog, hogy emberhez méltó körülmények között éljen – ami alatt nem kell különösebben elszállt dolgokra gondolni, csupán olyasmire, hogy legyen mindig ivóvíze, időről-időre legyen alkalma, hogy meleg ételhez jusson, legyen fedél a feje fölött, illetve ne fagyjon meg télen.¹⁵

Noha Habermasnak már ezek a gondolatai is véleményem szerint határozottan egy kapitalizmus utáni társadalom irányába mutatnak,¹⁶ Axel Honneth az, aki komolyan, elszántan és szisztematikus újra felveti a demokratikus szocializmus eszméje újratematizálásának szükségességét, *A szocializmus eszméje: Kísérlet az aktualizációra* c. 2015-ös könyvében.¹⁷ Ebben a könyvében Honneth visszatér ahhoz az egykor Eduard Bernstein által felvetett és kidolgozott elképzeléshez, hogy a demokratikus szocializmus és vele együtt a tökéletesen emancipált társadalom eszméjét az emberiség nem adhatja fel, de ezt a társadalmi állapotot nem is érhetjük el gyorsan, hirtelen forradalom útján, hanem ehhez

¹³ Dworkin: *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2000.

¹⁴ Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris kiadó, 1997.

¹⁵ Habermas szocializmus-felfogásához lásd még: Jürgen Habermas, “What Does Socialism Mean Today?”, in R. Blackburn, ed., *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism* (New York: Verso, 1991), pp. 25-46.

¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy ilyen, a szocializmust támogató gondolatokat, magánál John Rawlsnál is találunk.

Ehhez: Kapelner Zsolt: <https://ujegyenloseg.hu/john-rawls-az-igazsagossagtol-az-antikapitalizmusig-1-resz/>

Továbbá: <https://ujegyenloseg.hu/john-rawls-az-igazsagossagtol-az-antikapitalizmusig-2-resz/>

¹⁷ Honneth: *Die Idee des Sozialismus. Versuch einer Aktualisierung*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2015.

demokratikus szerkezeti reformok sokasága, valamint lassú, fokozatos és apró lépésekben megvalósuló társadalmi kísérletezés és építkezés szükséges.¹⁸

Honneth a szocializmus klasszikus eszméjének több ponton való felülvizsgálatának igényével lép fel. Úgy véli, ennek az eszmének, ahogyan Marxnál majd követőinél megtaláljuk, voltak olyan elemei, amelyek a maguk korában igenis bírtak létjogosultsággal, ma azonban már nem felelnek meg a kor feltételeinek. Alapvető változtatásokat kell eszközölnünk ebben az eszmében, ha azt akarjuk, hogy az a 21. század körülményei közepette is életképes legyen. Márpedig, véli Honneth, akarnunk kell, mert a szocializmus, ahogyan azt többek között Eduard Bernstein, és Honneth tanítómestere, Jürgen Habermas is megmutatta, egyfajta kanti értelemben vett eszmének, erkölcsi imperatívusznak tekinthető. Helytelenül járnánk el, ha nem törekednénk a megvalósítására.

Honneth három fő változtatást javasol a szocializmus klasszikus felfogásához képest. Először is, a történelmi determinizmust szerinte a *társadalmi kísérletezésnek*, a folyamatos, egymásra építkező, óvatos, kisléptékű társadalmi reformok sorozatának kell felváltania. Másodszor, a szocializmus újraalkotott eszméjének Honneth szerint tartalmaznia kell az alapvető, minden körülmények között szentnek és sérthetetlennek számító *egyéni szabadságjogokat*. Végül, harmadszor, úgy gondolja, hogy a szocializmus kivitelezésében az ágencia szerepét nem korlátozhatjuk csak a munkásosztályra, mint azt a szocializmus klasszikus koncepciójának képviselői vélték. *Minden társadalmi osztályt bizonyos módon be kell vonni ebbe a projektbe*, a szocializmus csak az egész társadalom egymással folyamatosan kommunikáló, szót értő és együttműködő rétegeinek a közös teljesítménye lehet, és Honneth szerint csak ilyenként lehetséges.

Ha sikerülne elérni, véli Honneth, hogy a társadalom tagjai felismerjék végre, hogy az alapvető emberi jogokat felölelő, az emancipált, a kreatív alkotótevékenységnek élő ember ideáljának megvalósítására való törekvés egyben az élhető társadalom megteremtésére vonatkozó a legjobb esély, akkor talán még mindig van remény...

¹⁸ Honneth: *Die Idee des Sozialismus. Versuch einer Aktualisierung*, 63-64.